O IPOTEZĂ CU PRIVIRE LA TEMPLUL CONCORDIEI DIN CALLATIS

DE

D. M. PIPPIDI

Într-un decret callatian de la sfîrşitul sec. I î.e.n. sau din primii ani ai sec. I e.n., care pune şi alte probleme asupra cărora îmi propun să revin cu alt prilej, citim, la rîndurile 18—21 ale ediţiei regretatului Sauciuc-Săveanu: „acest decret să fie săpat în piatră şi expus în templul zeiţei Concordia: ἐνγράφαι [δὲ τὸ ψήφι]σμα καὶ ἀναστ[ῆ]σα[ι εἰς τὸν ναὸν τ]ᾶ[ς] Ὁμονοίας[1]. Nu stau să discut exactitatea acestei întregiri şi reţin doar faptul că la sfîrşitul epocii elenistice exista în cea mai importantă cetate de pe ţărmul de apus al Mării Negre un templu — mai bine zis un sanctuar — închinat Concordiei, — pe greceşte Ὁμόνοια[2].

Această indicaţie, făcută să trezească interesul unui specialist al istoriei pontice cum era Săveanu, nu i-a reţinut totuşi atenţia decît pentru o rapidă apropiere de un alt cunoscut document local — un fragment latin al tratatului Roma—Callatis, publicat de el însuşi cu cincisprezece ani înainte. „De acest sanctuar callatian" — se mulţumea să observe Săveanu — „pomeneşte şi inscripţia latină editată de noi în Dacia III/IV, 1927—32, din care aflăm că înţelegerea politică semnată între Roma şi Callatis urma să fie expusă... *loco optumo in faano Concordiae*"[3].

Aşadar, după regretatul învăţat, templul (sau sanctuarul) τᾶς Ὁμονοίας, menţionat în decret, ar fi fost unul şi acelaşi cu *fanum Concordiae*, pomenit în *foedus*, şi această constatare ne-ar îndreptăţi să atribuim edificiului o dată mai veche decît a tratatului fragmentar păstrat în inscripţia latină.

În realitate, acest raţionament se întemeiază pe o confuzie, şi chiar pe o dublă confuzie, cîtă vreme — dacă fragmentul latin pomeneşte un *fanum Concordiae* — nimic nu ne spune că acest templu ar fi fost înălţat în Pont; şi iarăşi, dacă un ἱερὸν τᾶς Ὁμονοίας a existat desigur la Callatis, unde-i atestat într-o inscripţie a cărei provenienţă nu poate fi pusă la îndoială, vremea acestuia rămîne de găsit, dat fiind că identitatea dintre ἱερόν şi *fanum* urmează încă a fi dovedită.

Considerînd identitatea celor două sanctuare ca neîndoielnică, Sauciuc-Săveanu pare să fi uitat că o altă interpretare e şi ea posibilă, apărată mai întîi de Scarlat Lambrino, într-o comunicare la Academia de Inscripţii din Paris[4], apoi de Alfredo Passerini, într-un studiu de o deo-

---

[1] T. Sauciuc-Săveanu, Dacia, n.s., II, 1958, p. 212.

[2] Id., *ibid.*, p. 220: „Durch diese neue Inschrift tritt auch die Stadt Kallatis in die Reihe derjenigen Ortschaften, die nicht nur den Kult der Göttin Homonoia pflegten, sondern sogar einen besonderen Tempel für die Göttin der Eintracht besassen".

[3] R. 14—15 ale textului la care se face aluzie.

[4] CRAI, 1933, p. 278—288.

StCl, XVI, 1974, p. 89—99, Bucureşti

www.cimec.ro

sebită importanţă [5] de care va mai fi vorba în continuare, în sfîrşit de Gaetano De Sanctis, într-o notă a *Istoriei romanilor* în care-şi însuşeşte, dezvoltîndu-le, încheierile lui Passerini [6]. Unul după altul, învăţaţii abia pomeniţi au apărat punctul de vedere după care menţiunea unui *fanum Concordiae* în versiunea latină a unui tratat încheiat de statul roman cu o cetate din Răsăritul grec n-ar putea privi decît templul Concordiei din Roma, atribuit de tradiţie lui Camillus şi restaurat de L. Opimius după frămîntările prilejuite de reformele fraţilor Gracchi.

Stînd şi judecînd, această explicaţie ni se înfăţişează ca singura posibilă, dacă nu uităm că deprinderea de a expune în capitală (de obicei pe Capitoliu) un exemplar al versiunii latine a oricărui acord încheiat de Senat cu popoare sau suverani străini constituia o regulă confirmată nu numai de texte literare, dar şi de unele documente epigrafice. E motivul pentru care, într-un studiu publicat în volumul precedent al Studiilor clasice [7] în apărarea datării tradiţionale a tratatului callatin împotriva încercărilor de a-i găsi un nou context istoric — mi s-a întîmplat să reproduc şi să comentez rîndurile 41—50 din tratatul Roma—Astypalaia în care, în legătură cu condiţiile de expunere a acestui acord diplomatic, citim : „un exemplar al acestui text, destinat romanilor, să fie aşezat în templul lui Iupiter Capitolinul, iar altul, destinat astypaleenilor, în sanctuarul lui Asclepios şi al Atenei, lîngă altar" : [ἀναθέντων δὲ] τὸ ἀνάθημα ἐμ μὲν Ῥωμαίων ἐν τῷ Καπετολίῳ ναῷ τοῦ Διός, ἓν δὲ Ἀστυπαλαιέων ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ Ἀσκληπίου καὶ πρὸς τῷ βωμῷ [8].

Expunerea în locuri diferite — după limba în care erau redactate — a documentelor de drept internaţional e atît de răspîndită la sfîrşitul Republicii încît ar fi de prisos să stărui. Prefer să-mi îndrept atenţia spre împrejurarea că — regula fiind la Roma să se fixeze tratatele încheiate pe unul din pereţii templului lui Iupiter de pe Capitoliu — apare întrucîtva neobişnuită măsura ca, în cazul care ne interesează, monumentul ales pentru expunerea versiunii latine a tratatului să fi fost sanctuarul Concordiei. Tocmai în legătură cu acest aspect al problemei s-a produs intervenţia lui Gaetano De Sanctis, în lucrarea citată, în care, amintind incendiul monumentului celui mai venerat al Capitalei în cursul turburărilor provocate de dictatura lui Cinna şi de întoarcerea lui Sulla, în 83, atrăgea atenţia asupra împrejurării că între această dată şi 69, cel mai curînd, documentele oficiale de o oarecare importanţă au fost expuse în templul Concordiei. Justeţea acestui punct de vedere a fost mai tîrziu confirmată şi de Attilio Degrassi, care, studiind dedicaţiile mai multor regi asiatici în cinstea Poporului roman, după pacea de la Dardanus, ajungea la concluzia că înălţarea pe Capitoliu a unui monument anume destinat să adăpostească aceste inscripţii trebuie explicată prin imposibilitatea de a folosi în acest scop marele templu ars în 83 [9].

---

[5] Athenaeum, n.s., XIII, 1935, p. 57—72.

[6] *Storia dei Romani*, IV 2, 1 (1953), p. 299, n. 785.

[7] XV, 1973, p. 57—67.

[8] R. K. Sherk, *Roman Documents from the Greek East. Senatus Consulta and Epistulae to the Age of Augustus*, Baltimore, 1969, nr. 16, r. 48—50.

[9] *Le dediche di popoli e re asiatici al popolo romano e a Giove Capitolino* in *Scritti vari di antichità*, I (Roma, 1962), p. 415—444, îndeosebi 438—442.

www.cimec.ro

Dacă-i aşa, însă, putem fi siguri, pe de o parte, că numai versiunea greacă a putut fi expusă la Callatis[10], pe de alta că aşa-numitul *fanum Concordiae*, menţionat în fragmentul de *foedus*, nu trebuie confundat cu acel ναός sau ἱερὸν τᾶς Ὁμονοίας pomenit în decretul de la al cărui examen am pornit[11].

Aşa stînd lucrurile, ce explicaţie trebuie să dăm acestui din urmă sanctuar şi ce dată să-i atribuim? — E de la sine înţeles că un răspuns la aceste întrebări nu poate fi decît conjectural şi că numai cu acest titlu cutez să formulez unul, scuzîndu-mă dinainte de anevoinţa de a ajunge într-o asemenea materie la o mai mare precizie şi rigoare.

Încep cu lămurirea că decretul unde figurează menţiunea templului datînd din primii ani ai erei noastre[12] şi că, această indicaţie fiind singura de la care putem porni în cercetarea pe care o întreprindem, nimic nu trebuie să ne împiedice a privi înapoi în timp în căutarea unui ansamblu de împrejurări care a putut inspira callatienilor îndemnul de a închina un templu Concordiei.

De altă parte, pentru a atinge acest scop, nici o metodă nu mi se pare preferabilă fie aceleia de a căuta în trecutul Greciei situaţii de felul celei pe care o postulăm pentru Callatis, fie cercetării apariţiei şi răspîndirii în lumea greacă a unor concepte filozofice şi religioase legate de armonia cosmică şi socială. Într-adevăr, dacă e ceva care se impune atenţiei la prima vedere, cînd parcurgem istoria lăuntrică a statelor greceşti de la cele mai mărunte la cele mai importante, e faptul că nicăieri nu s-a vorbit mai mult de bună învoire decît în comunităţile sfîşiate de frămîntări civile şi că nici un filozof n-a cîntat vreodată laudele armoniei înainte de a fi fost martorul exceselor generate de urmărirea abuzivă a avuţiilor şi a puterii. În această direcţie, ar fi de întreprins o frumoasă cercetare, dacă aceasta n-ar fi fost mai demult schiţată, fie cu acest ţel anume, fie întîmplător, în legătură cu alte subiecte înrudite.

În această ordine de idei, dacă nu citez decît pentru memorie disertaţia lui H. Kramer: *Quid ualeat* ὁμόνοια *in litteris Graecis* (Göttingen, 1915), nu pot trece cu vederea două studii recente ale Jacquelinei de Romilly, în care problema care ne reţine atenţia e tratată în chip adîncit, cel puţin la gînditorii din epoca clasică: *Vocabulaire et propagande ou les premiers emplois du mot* ὁμόνοια (în *Mélanges de linguistique et de philologie grecque offerts à Pierre Chantraine*[13]) şi *Les différents aspects de la concorde dans l'œuvre de Platon* (în Revue de Philologie[14]). Urmărind aceste frumoase analize, ne dăm seama că la sfîrşitul sec. al V-lea un Democrit sau un Antifon (şi, înaintea lor, un Thucydide) nu vorbesc de concordie decît într-un anumit înţeles, înrîuriţi de turburări sociale cărora ar fi vrut să le pună capăt şi, din această pricină, atribuind noţiunii o valoare întrucîtva programatică.

---

[10] Ceea ce înseamnă, fireşte, că prezenţa unui exemplar al versiunii latine în oraşul pontic trebuie să-şi găsească o altă explicaţie.

[11] T. Sauciuc-Săveanu, mai sus n. 2 şi, mai de curînd, Al. Suceveanu, Pontice, II, 1969, p. 269—274.

[12] T. Sauciuc-Săveanu, Dacia, I, 1924, p. 142; cf. V. Pârvan, *ibid.*, p. 363—367; Alexandra Ştefan, StCl., XV, 1973, p. 105.

[13] Paris, 1971, p. 199—202.

[14] XLVI, 1972, p. 7—20.

www.cimec.ro

Pentru Democrit, bunăoară, ale cărui sentimente democratice au fost mai de mult notate, e limpede că rîvna cu care exaltă utilitatea şi însemnătatea legilor trebuie să-i fi fost inspirată în primul rînd de faptul că vedea în ele o apărare sigură împotriva abuzurilor. „Legile n-ar împiedica pe nimeni să trăiască potrivit cu virtualităţile sale, dacă oamenii n-ar căuta să-şi facă rău unii altora”[15]. Pacea şi prosperitatea i se înfăţişau astfel garantate de buna înţelegere între cetăţeni, şi acest leit-motiv al doctrinei lui etice revine în mai multe locuri ale fragmentelor ajunse pînă la noi: „războiul civil e un rău tot atît de mare pentru amîndouă părţile în conflict, căci duce deopotrivă la pieirea învingătorilor şi a învinşilor” (στάσις ἐμφύλιος ἐς ἑκατέρα κακόν· καὶ γὰρ νικέουσι καὶ ἡσσωμένοις ὁμοίη φθορή[16]; şi iarăşi: „faptele mari se săvîrşesc pe calea bunei înţelegeri între cetăţeni şi tot prin bună înţelegere a locuitorilor cetăţile-şi pot susţine războaiele de apărare, altfel nu” (ἀπὸ ὁμονοίης τὰ μεγάλα ἔργα καὶ ταῖς πόλεσι τοὺς πολέμους δυνατὸν κατεργάζεσθαι[17]); în sfîrşit: „sărăcia într-un stat democratic e tot atît de preferabilă falsei fericiri la curtea unui tiran, cum e libertatea robiei” (ἡ ἐν δημοκρατίῃ πενίη τῆς παρὰ τοῖς δυνάστῃσι καλεομένης εὐδαιμονίης τοσοῦτόν ἐστι αἱρετοτέρη, ὁκόσον ἐλευθερίη δουλείης[18]).

Ceea ce se cuvine reţinut din textele abia citate e, în primul rînd, întrebuinţarea substantivului ὁμόνοια în accepţia de „armonie civică, bună învoială”; în al doilea rînd, faptul că în ochii filozofului această stare de spirit prielnică prosperităţii şi marilor întreprinderi apărea legată de funcţionarea corectă a regimului democratic. Tendinţa de a asocia ideea de democraţie cu aceea de pace socială era de bună seamă răspîndită la sfîrşitul secolului al V-lea, de vreme ce-şi face drum în două pasaje ale *Istoriei războiului peloponesiac*, care prezintă interesul de a ne lăsa să înţelegem în ce condiţii această apropiere semnificativă se operase în spirite. Cum bine observă Jacqueline de Romilly, „folosirea cuvîntului e strîns legată de criza prin care trecea cetatea; el indică leacul menit să pună capăt războielor civile şi valoarea de restabilit pentru a mîntui statul ameninţat de asemenea războaie”[19].

În cel dintîi din textele la care am făcut aluzie, două căpetenii ale trupelor ateniene din Samos — Thrasyboulos şi Thrasylos — obligă pe soldaţii de sub comanda lor să jure solemn „că vor lupta pentru menţinerea democraţiei şi că vor rămîne uniţi” (δημοκρατήσεσθαι καὶ ὁμονοήσειν[20]); în celălalt, — de data aceasta la Atena — hopliţii înainte turbulenţi consimt să se adune în teatrul lui Dionysos pentru a restabili concordia între cetăţeni: ξυνεχώρησάν τε ὥστε ἐς ἡμέραν ῥητὴν ἐκκλησίαν ποιῆσαι ἐν τῷ Διονυσίῳ περὶ ὁμονοίας[21].

Din acest moment, şi pe măsură ce criza cetăţii se accentuează de-a lungul secolului al IV-lea, ὁμόνοια devine un ideal către care toţi

---

[15] Diels-Krantz, *Frgm. der Vorsokratiker* [5], B 245.
[16] B 249.
[17] B 250.
[18] B 251.
[19] *Mélanges Chantraine*, p. 199.
[20] VIII 75,2.
[21] VIII 93,3.

www.cimec.ro

aspiră cu atît mai năvalnic cu cît e mai inaccesibil. În mijlocul turburărilor dezlănţuite de lupta dintre bogaţi şi săraci (sau, pe plan politic, între partizanii democraţiei şi cei ai oligarhiei) buna învoire între cetăţeni se impune ca leacul tuturor relelor, ca singura nădejde a unui viitor paşnic. ,,Două sînt căile de mîntuire a oricărei comunităţi : bărbăţia faţă de vrăjmaşi şi buna înţelegere între cetăţeni'' proclamă undeva Polybiu, după Ephoros, înainte de a fi la rîndu-i parafrazat de Strabon, care, depăşindu-şi înaintaşii şi referindu-se la pilda unor legi ale cretanilor făcute să apere libertatea, împinge mai departe analiza conceptului, ajungînd la concluzia că ὁμόνοια în sînul comunităţii nu poate fi asigurată dacă nu se evită dezordinile rezultînd din lăcomie şi din înclinarea către lux.

Astfel, de-a lungul întregii epoci elenistice, gînditori şi istorici se întrec să proclame armonia socială drept cel mai mare bine spre care poate năzui o comunitate civilizată şi ca singura garanţie a libertăţilor ei. Şi, că nu-i vorba aci de o vedere teoretică, nici de un *slogan* demagogic, ci de o aspiraţie firească impusă de o viaţă publică turburată de aprige contradicţii politice şi sociale, o privire oricît de fugară asupra unor documente epigrafice contemporane nu va întîrzia să ne-o dovedească. E vorba, de cele mai multe ori, de decrete ale unor adunări populare, cinstind echipe de judecători străini pentru meritul de a fi restabilit — prin examenul obiectiv al dosarelor şi sentinţele lor echitabile — ordinea legală şi armonia cetăţenească în cetăţi sfîşiate de frămîntări de tot soiul. La Priene, de pildă, în 329/28 î. e. n., o comisie venită din cetăţile vecine Astypalaia şi Foceea cu scopul de a rezolva ,,procesele obşteşti şi particulare ''(τά τε συμβόλαια τά τε κοινὰ καὶ τὰ ἴδια) izbuteşte — prin răbdarea şi rîvna de care dă dovadă—să restabilească în oraş ὁμόνοια şi προθυμία[22] (concordia şi buna înţelegere). La Samos, către 280, judecători chemaţi din Myndos şi din alte locuri vecine, pentru a restabili încrederea în contractele litigioase (τὰ μετέωρα συμβόλαια), reuşesc, prin rîvnă şi dăruire de sine (πᾶσαν εὔνοιαν καὶ προθυμίαν παρεχόμενοι), să obţină ca locuitorii altădată învrăjbiţi, ,,să trăiască din nou în bună pace, liberaţi de resentimentele reciproce'' (ἐν ὁμονοίαι πολιτεύεσθαι ἀπαλλαγέντας τῶν πρὸς ἀλλήλων ἐγκλημάτων[23]).

În veacul următor, la Orchomenos, un alt decret onorific recunoaşte meritele a doi arbitri trimişi de Megara, care — ca să folosesc cuvintele textului — ,,adunînd laolaltă părţile angajate în procese le-au readus la buna învoială'' (εἰς ὁμόνοιαν κατέστασαν[24]).

În cele mai multe din exemplele citate (a căror înşirare s-ar putea lesne prelungi)[25] trăsătura comună a documentelor invocate e de a se referi la turburări lăuntrice, nu o dată la adevărate răzvrătiri prilejuite de grava problemă a datoriilor. Situaţiile de acest fel fiind nu numai foarte frecvente dar şi foarte primejdioase (în măsura în care, cum se exprimă

[22] *Inschriften von Priene*, nr. 8.

[23] AM, XLIV, 1919, p. 24, nr. 9 = SEG, I 363.

[24] IG, VII 12.

[25] Pentru interesul lui deosebit, vezi încă decretul din Chersonesul Tauric în cinstea unui necunoscut lăudat pentru meritul de a fi restabilit în cetate ordinea ,,fără vărsare de sînge'' şi de a fi pus capăt agitaţiei maselor mîniate (IPE, I² 355, r. 18—19).

www.cimec.ro

undeva Eneas Tacticianul, „oamenii îndatoraţi sînt şi cei mai greu de stăpînit"), pentru a restabili ordinea ameninţată autorităţile se vedeau de fiecare dată nevoite să facă concesii, uneori uşurînd pe debitori prin limitarea dobînzilor, alteori mergînd pînă la suprimarea datoriilor, în total sau în parte: τὸ δὲ πλῆθος τῶν πολιτῶν εἰς ὁμόνοιαν τέως μάλιστα χρὴ προάγειν, ἄλλοις τε ὑπαγόμενον αὐτοὺς καὶ τοὺς χρεωφειλέτας κουφίζοντα τόκων βραχύτητι ἢ ὅλως ἀφαιροῦντα[26].

Aşa procedează (ca să nu pomenesc decît două exemple), boristeniţii ameninţaţi de strategul Traciei Zopyrion, spre sfîrşitul sec. al IV-lea[27], şi tot aşa, în primul sfert al sec. I î.e.n., efesienii asediaţi de Mithridate[28]. În ambele cazuri, ca să readucă spiritele agitate la ὁμόνοια, conducătorii nu se dau înapoi de la sacrificii şi-i vedem decretînd — pe lîngă liberarea sclavilor şi acordarea dreptului de cetate străinilor domiciliaţi — suprimarea totală a datoriilor — pe greceşte χρεῶν ἀποκοπή — în cel mai deplin înţeles al termenului.

De altă parte, trebuie spus că oricît de grave ar fi fost în cetăţile greceşti frămîntările economice şi sociale provocate de numărul mare al datornicilor de toate categoriile, acestea n-au fost desigur singurele situaţii „explozive" cărora au trebuit să le facă faţă autorităţile, în efortul de a pune de acord interesele divergente ale administraţilor lor. O indicaţie preţioasă în această privinţă o aflăm într-un decret atenian din anii 196/5 în care, subliniind meritele faţă de cetate ale unui fost magistrat, Cephisodoros, redactorul textului menţionează, împreună cu rara probitate a sărbătoritului, legile lui înţelepte, ţintind să repartizeze în chip echitabil sarcinile fiscale şi să întărească buna înţelegere a cetăţenilor: τεθηκὼς δὲ καὶ νόμους συμφέροντας ἐφ' ὁμονοίαι πάντων 'Αθηναίων, καὶ πόρους χρημάτων ἴσους καὶ δικαίους συμβεβουλευκώς[29].

Alte evenimente, anevoie de relatat, trebuie să fi contribuit şi ele să exalte în momente critice sentimentele patriotice şi conştiinţa civică a maselor din cutare sau cutare cetate, începînd cu unele manifestări politice. În această ordine de idei, exemplele cele mai numeroase şi mai potrivite ne sînt oferite, în capitala Atticii, de instituirea unui cult al Poporului şi al Graţiilor (Δῆμος şi Χάριτες) a doua zi după eliberarea de sub „protectoratul" macedonean[30] (în 230 î.e.n.) şi, tot la Atena, sub domnia lui Hadrian, de instituirea unei preoţii „a Concordiei tuturor grecilor" (τῆς 'Ομονοίας τῶν 'Ελλήνων), în împrejurări care nu ne sînt bine cunoscute. În ce priveşte cultul Poporului (Δῆμος), un studiu al lui James H. Oliver a arătat în chipul cel mai convingător că echivalează cu un cult al *Concordiei* atenienilor, mîndri de ilustra lor origine şi mîndri de libertatea redobîndită[31]. Asocierea lui cu un cult al Afroditei 'Ηγεμὼν τοῦ Δήμου („conducătoare a norodului") nu face decît să sublinieze

---

[26] *Poliorcet.*, XIV 1: 'Υπόδειξις εἰς ὁμόνοιαν; cf. V 1—2.

[27] Macrob., *Saturn.*, I 11, 33.

[28] *Syll.*[3], 742; cf. Théodore Reinach, *Mithridate Eupator, roi de Pont*, Paris, 1890, p. 182 urm.

[29] B. D. Meritt, Hesperia, V, 1936, p. 419—428 (= L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche*, Firenze, 1967, I, p. 74, nr. 33, r. 15—17).

[30] W. S. Ferguson, *Hellenistic Athens*, London, 1911, p. 212.

[31] J. H. Oliver, *Demokratia, the Gods and the Free World*, Baltimore, 1960, p. 106 urm.

www.cimec.ro

caracterul politic al acestei inițiative, care nu-și dobîndește adevăratu-i înțeles decît dacă o apropiem de cultele instituite, cam în aceeași vreme, în mai multe cetăți din Grecia europeană și asiatică, în cinstea altor personificări de concepte politice, cum ar fi *Libertatea* (Ἐλευθερία), ca să nu citez decît acest unic exemplu.

Δῆμος, Ὁμόνοια, Ἐλευθερία — cele mai multe din aceste culte sînt caracteristice epocii elenistice, cînd, cum s-a și observat de altfel[32], în fața cultelor cîrmuitorilor înflorite în regatele ieșite din moștenirea lui Alexandru, cetățile grecești mai importante, începînd cu Atena, încearcă nevoia să-și afirme propria individualitate instituind — prin divinizarea unei serii de abstracțiuni politice — un soi de religie civică în care-și fac drum aspirațiile lor cele mai bune spre autonomie și independență.

Dar mai e ceva, și aceasta ne readuce la problema căreia încerc să-i găsesc o soluție în această comunicare, vreau să spun data și împrejurările instituirii la Callatis a unui cult al Concordiei, într-un sanctuar înălțat în acest scop. Frămîntările și agitațiile pe care am fost adus să le citez, petrecute la Atena sau în alte locuri, n-au fost de fiecare dată provocate de motive economice sau — chiar dacă la originea unor astfel de evenimente se descoperă pînă la urmă o cauză materială —, în concret aceasta se exprimă printr-o luptă politică între partizanii democrației și ai oligarhiei, ale căror ciocniri — nu o dată violente — se succed aproape fără întrerupere din epoca arhaică pînă la cucerirea romană.

O dată mai mult, nu-mi stă în gînd să epuizez materia, oferind astăzi o listă completă a episoadelor sîngeroase provocate pe rînd de succesul unuia sau altuia din cele două partide, cu grave consecințe pentru ordinea publică și pacea socială. Ceea ce aș vrea să amintesc, totuși, e că pe plan instituțional această stare de lucruri se exprimă deobicei prin măsuri legislative menite să apere constituția în vigoare (oricare ar fi natura acesteia : democratică sau oligarhică). E vorba, se-nțelege, de legi de excepție, făcute să trăiască exact cît regimul care le promulgă, dar care lasă să se-nțeleagă în modul cel mai impresionant ura oamenilor la putere împotriva adversarilor și hotărîrea de a-și apăra poziția prin toate mijloacele, începînd cu punerea la preț a capetelor opozanților.

Ca să mă refer numai la exemple cunoscute, amintesc că la sfîrșitul sec. al V-lea oligarhii la putere în Thasos, partizani ai Spartei, scot din lege pe democrații alungați de la putere, făcînd să se știe că „orice persoană care va denunța o mișcare de răzvrătire împotriva obștii thasiene (înțelegeți : împotriva partidului la putere) și ale cărei spuse se vor dovedi adevărate, va primi din vistieria publică 1000 de stateri"[33]. Această primă vestire rămînînd pe semne fără urmări, doi ani mai tîrziu o altă lege proclamă : „oricine va denunța o uneltire împotriva regimului pusă la cale în colonii sau un act de trădare din partea unui cetățean din Thasos sau din colonii, și ale cărui spuse se vor dovedi adevărate, va primi din vistieria cetății 200 de stateri de aur"[34].

---

[32] M. P. Nilsson, *Gesch. griech. Religion*, II², p. 145 și, mai ales, L. Robert, Antiquité classique, 1966, p. 425—427 ; *Monnaies grecques*, Paris, 1967, p. 13.

[33] J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, I (Paris, 1954), p. 139, nr. 18, r. 1—2.

[34] Același text, r. 7—8.

www.cimec.ro

undeva Eneas Tacticianul, „oamenii îndatoraţi sînt şi cei mai greu de stăpînit"), pentru a restabili ordinea ameninţată autorităţile se vedeau de fiecare dată nevoite să facă concesii, uneori uşurînd pe debitori prin limitarea dobînzilor, alteori mergînd pînă la suprimarea datoriilor, în total sau în parte: τὸ δὲ πλῆθος τῶν πολιτῶν εἰς ὁμόνοιαν τέως μάλιστα χρὴ προάγειν, ἄλλοις τε ὑπαγόμενον αὐτοὺς καὶ τοὺς χρεωφειλέτας κουφίζοντα τόκων βραχύτητι ἢ ὅλως ἀφαιροῦντα[26].

Aşa procedează (ca să nu pomenesc decît două exemple), boristeniţii ameninţaţi de strategul Traciei Zopyrion, spre sfîrşitul sec. al IV-lea[27], şi tot aşa, în primul sfert al sec. I î.e.n., efesienii asediaţi de Mithridate[28]. În ambele cazuri, ca să readucă spiritele agitate la ὁμόνοια, conducătorii nu se dau înapoi de la sacrificii şi-i vedem decretînd — pe lîngă liberarea sclavilor şi acordarea dreptului de cetate străinilor domiciliaţi — suprimarea totală a datoriilor — pe greceşte χρεῶν ἀποκοπή — în cel mai deplin înţeles al termenului.

De altă parte, trebuie spus că oricît de grave ar fi fost în cetăţile greceşti frămîntările economice şi sociale provocate de numărul mare al datornicilor de toate categoriile, acestea n-au fost desigur singurele situaţii „explozive" cărora au trebuit să le facă faţă autorităţile, în efortul de a pune de acord interesele divergente ale administraţilor lor. O indicaţie preţioasă în această privinţă o aflăm într-un decret atenian din anii 196/5 în care, subliniind meritele faţă de cetate ale unui fost magistrat, Cephisodoros, redactorul textului menţionează, împreună cu rara probitate a sărbătoritului, legile lui înţelepte, ţintind să repartizeze în chip echitabil sarcinile fiscale şi să întărească buna înţelegere a cetăţenilor: τεθηκὼς δὲ καὶ νόμους συμφέροντας ἐφ' ὁμονοίαι πάντων Ἀθηναίων, καὶ πόρους χρημάτων ἴσους καὶ δικαίους συμβεβουλευκώς[29].

Alte evenimente, anevoie de relatat, trebuie să fi contribuit şi ele să exalte în momente critice sentimentele patriotice şi conştiinţa civică a maselor din cutare sau cutare cetate, începînd cu unele manifestări politice. În această ordine de idei, exemplele cele mai numeroase şi mai potrivite ne sînt oferite, în capitala Atticii, de instituirea unui cult al Poporului şi al Graţiilor (Δῆμος şi Χάριτες) a doua zi după eliberarea de sub „protectoratul" macedonean[30] (în 230 î.e.n.) şi, tot la Atena, sub domnia lui Hadrian, de instituirea unei preoţii „a Concordiei tuturor grecilor" (τῆς Ὁμονοίας τῶν Ἑλλήνων), în împrejurări care nu ne sînt bine cunoscute. În ce priveşte cultul Poporului (Δῆμος), un studiu al lui James H. Oliver a arătat în chipul cel mai convingător că echivalează cu un cult al *Concordiei* atenienilor, mîndri de ilustra lor origine şi mîndri de libertatea redobîndită[31]. Asocierea lui cu un cult al Afroditei Ἡγεμὼν τοῦ Δήμου („conducătoare a norodului") nu face decît să sublinieze

---

[26] *Poliorcet.*, XIV 1: Ὑπόδειξις εἰς ὁμόνοιαν; cf. V 1—2.

[27] Macrob., *Saturn.*, I 11, 33.

[28] *Syll.*³, 742; cf. Théodore Reinach, *Mithridate Eupator, roi de Pont*, Paris, 1890, p. 182 urm.

[29] B. D. Meritt, Hesperia, V, 1936, p. 419—428 (= L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche*, Firenze, 1967, I, p. 74, nr. 33, r. 15—17).

[30] W. S. Ferguson, *Hellenistic Athens*, London, 1911, p. 212.

[31] J. H. Oliver, *Demokratia, the Gods and the Free World*, Baltimore, 1960, p. 106 urm.

www.cimec.ro

caracterul politic al acestei inițiative, care nu-și dobîndește adevăratu-i înțeles decît dacă o apropiem de cultele instituite, cam în aceeași vreme, în mai multe cetăți din Grecia europeană și asiatică, în cinstea altor personificări de concepte politice, cum ar fi *Libertatea* (Ἐλευθερία), ca să nu citez decît acest unic exemplu.

Δῆμος, Ὁμόνοια, Ἐλευθερία — cele mai multe din aceste culte sînt caracteristice epocii elenistice, cînd, cum s-a și observat de altfel[32], în fața cultelor cîrmuitorilor înflorite în regatele ieșite din moștenirea lui Alexandru, cetățile grecești mai importante, începînd cu Atena, încearcă nevoia să-și afirme propria individualitate instituind — prin divinizarea unei serii de abstracțiuni politice — un soi de religie civică în care-și fac drum aspirațiile lor cele mai bune spre autonomie și independență.

Dar mai e ceva, și aceasta ne readuce la problema căreia încerc să-i găsesc o soluție în această comunicare, vreau să spun data și împrejurările instituirii la Callatis a unui cult al Concordiei, într-un sanctuar înălțat în acest scop. Frămîntările și agitațiile pe care am fost adus să le citez, petrecute la Atena sau în alte locuri, n-au fost de fiecare dată provocate de motive economice sau — chiar dacă la originea unor astfel de evenimente se descoperă pînă la urmă o cauză materială —, în concret aceasta se exprimă printr-o luptă politică între partizanii democrației și ai oligarhiei, ale căror ciocniri — nu o dată violente — se succed aproape fără întrerupere din epoca arhaică pînă la cucerirea romană.

O dată mai mult, nu-mi stă în gînd să epuizez materia, oferind astăzi o listă completă a episoadelor sîngeroase provocate pe rînd de succesul unuia sau altuia din cele două partide, cu grave consecințe pentru ordinea publică și pacea socială. Ceea ce aș vrea să amintesc, totuși, e că pe plan instituțional această stare de lucruri se exprimă deobicei prin măsuri legislative menite să apere constituția în vigoare (oricare ar fi natura acesteia : democratică sau oligarhică). E vorba, se-nțelege, de legi de excepție, făcute să trăiască exact cît regimul care le promulgă, dar care lasă să se-nțeleagă în modul cel mai impresionant ura oamenilor la putere împotriva adversarilor și hotărîrea de a-și apăra poziția prin toate mijloacele, începînd cu punerea la preț a capetelor opozanților.

Ca să mă refer numai la exemple cunoscute, amintesc că la sfîrșitul sec. al V-lea oligarhii la putere în Thasos, partizani ai Spartei, scot din lege pe democrații alungați de la putere, făcînd să se știe că „orice persoană care va denunța o mișcare de răzvrătire împotriva obștii thasiene (înțelegeți : împotriva partidului la putere) și ale cărei spuse se vor dovedi adevărate, va primi din vistieria publică 1000 de stateri"[33]. Această primă vestire rămînînd pe semne fără urmări, doi ani mai tîrziu o altă lege proclamă : „oricine va denunța o uneltire împotriva regimului pusă la cale în colonii sau un act de trădare din partea unui cetățean din Thasos sau din colonii, și ale cărui spuse se vor dovedi adevărate, va primi din vistieria cetății 200 de stateri de aur"[34].

---

[32] M. P. Nilsson, *Gesch. griech. Religion*, II², p. 145 și, mai ales, L. Robert, Antiquité classique, 1966, p. 425—427 ; *Monnaies grecques*, Paris, 1967, p. 13.

[33] J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, I (Paris, 1954), p. 139, nr. 18, r. 1—2.

[34] Același text, r. 7—8.

www.cimec.ro

La Atena, îndată după înfrîngerea de la Cheronea, un decret votat la propunerea democraţilor încearcă să prevină orice încercare de răsturnare din partea oligarhilor, absolvind de culpă pe oricine ar fi ucis un adversar al regimului şi edictînd măsuri restrictive cu privire la activitatea înaltei curţi de justiţie care era Areopagul. „Dacă cineva se răzvrăteşte împotriva poporului cu gîndul de a instaura tirania", — citim —, „dacă distruge puterea poporului la Atena sau democraţia ateniană, cel ce va ucide pe omul vinovat de asemenea crime nu se va socoti pîngărit; dintre membrii Consiliului Areopagului, nimeni să n-aibă dreptul — în cazul cînd regimul popular sau democraţia ar fi răsturnate la Atena — de a merge la Areopag, de a lua parte la vreo şedinţă a Consiliului sau de a delibera fie şi asupra unei singure chestiuni. Dacă — în caz de răsturnare la Atena a puterii poporului sau a democraţiei — vreunul din membrii Areopagului se duce la Areopag sau ia parte la o şedinţă a Consiliului ori deliberează cu privire la indiferent ce pricină, îşi va pierde drepturile de cetăţean — el şi urmaşii săi —, averea îi va fi confiscată, iar o zecime din ea va fi depusă în tezaurul Zeiţei" (Palas Athena)[35].

Asemenea texte sînt atît de clare că se pot lipsi de comentariu. Ceea ce trebuie reţinut din ele e, mai întîi, înverşunarea luptei politice în cetăţile Greciei în anume momente critice ale istoriei lor seculare; în al doilea rînd, faptul curios că — în timp ce prin toate mijloacele caută să se menţină la putere — partidul care guvernează urmăreşte să cîştige cel puţin pe neutri, cu nădejdea iluzorie de a-şi spori întrucîtva baza socială şi de a restabili între cetăţeni ὁμόνοια compromisă prin lovitura care l-a adus la cîrmă. La prima vedere, această comportare apare contradictorie, dar mişcările politice au logica lor proprie, care face ca minorităţile la putere să nu se poată dispensa de sprijinul adversarilor. Oricît de solid instalate la putere, acestea aspiră să ralieze — dacă nu unanimitatea — măcar majoritatea cetăţenilor şi, în acest scop, nu refuză să recurgă pînă şi la chezăşia divinităţii.

Şi iată-ne, astfel, o dată mai mult, în situaţia de a ne întreba: în ce împrejurări şi cînd va fi fost înălţat templul Concordiei din Callatis? Pentru a încerca să răspund, îmi îngădui să amintesc că — cu vreo zece ani în urmă — am publicat în *Bulletin de Correspondance Hellénique*[36] o inscripţie oraculară callatiană (studiu reluat apoi, cu unele îndreptări, în ale mele *Studii de istorie a religiilor antice*, apărute în 1969). Măcar că rău mutilat, textul ne dă putinţa să înţelegem noima răspunsurilor zeului, — în cazul de faţă Apollon Pythianul —, care prescrie autorităţilor callatiene să jertfească unei întregi serii de divinităţi prezentînd trăsătura comună de a veghea la desfăşurarea vieţii publice şi de a asigura bunăstarea oricărei comunităţi. Pentru mai multă claritate îmi iau îngăduinţa să citez — în original şi în traducere — rîndurile 3—11 din inscripţia fragmentară, subliniind din capul locului ceea ce, în ochii mei, constituie interesul de

[35] B. D. Meritt, Hesperia, XXI, 1952, p. 355, nr. 5 (= Pouilloux, *Choix d'inscriptions grecques*, Paris, 1960, p. 121, nr. 32), r. 7—21.

[36] LXXXVI, 1962 (II), p. 74—80.

www.cimec.ro

căpetenie al documentului, vreau să spun faptul de a se raporta la o criză a cetăţii al cărei caracter nu-i nici el greu de ghicit.

Πυ[θίου 'Απόλλωνος χρησμοί]
4 Ὁ θεὸς ἔ[χρησε λώϊον καὶ ἄμεινον εἶμεν - -]
5 Θέμιτι 'Αγ[οραίαι, Ἑρμεῖ 'Αγοραί-]
6 ωι 'Αφροδίτα[ι 'Αγοραίαι
7 τῶν ἐπιβουλ[ευόντων - - - - - - -]
8 Ὁ θεὸς ἔχρησε [λώϊον καὶ ἄμεινον εἶμεν]
9 'Αθάναι Ὑπερδ[εξίαι - - - - - Δ-]
10 [ί]ί 'Αποτροπα[ίωι - - - - - - Ποσειδών -]
11 [ι] 'Ασφαλεί[ωι - - - - - - - - -]

Iar în româneşte: „Oracol al lui Apollon Pythicul. Zeul a răspuns că va fi mai cu spor şi mai bine ... dacă se vor cinsti Themis ... Hermes... şi Afrodita care veghează la treburile din Agora ... al uneltitorilor ... Zeul a răspuns că va fi mai cu spor şi mai bine dacă vor fi cinstiţi Athena care-şi întinde dreapta protectoare asupra cetăţii (Ὑπερδεξία) ... Zeus care îndepîrtează relele ('Αποτρόπαιος)... Poseidon care dăruieşte siguranţa zilei de mîine ('Ασφάλειος)".

Cum e lesne de înţeles, din cele şase divinităţi cărora se prescrie să li se aducă jertfe, primele trei au ca atribute desfăşurarea în condiţii normale a activităţilor din Agora, centrul politic şi religios al oricărei πόλις demne de acest nume. Cele trei din urmă sînt presupuse a protegui cetatea şi pe locuitorii ei, ferindu-i de uneltirile duşmanilor din afară şi dinăuntru. În aceste condiţii, e limpede că oracolul trebuie să fi fost solicitat într-un moment cînd callatienii se simţeau ameninţaţi — poate înainte, poate după criza ale cărei urmări îi înspăimîntau — şi-i tot atît de limpede că răspunsul lui Apollon trebuie să fi fost săpat în piatră curînd după ce pericolul a fost îndepărtat.

Deprinderea de a recurge la sfaturile şi la autoritatea zeului din Delfi în ceasurile grele prin care treceau indivizii şi colectivităţile din lumea veche e destul de bine cunoscută pentru a mai fi nevoie să stărui [37]. Nu voi cita în această privinţă decît un singur exemplu, şi numai pentru că — prin modul cum e redactată hotărîrea locuitorilor din Paros de a consulta oracolul cel mai celebru din întreaga lume greacă asupra mijloacelor de a asigura securitatea coloniei lor din Marea Adriatică — Pharos —, către jumătatea secolului al II-lea î.e.n., e făcută să arunce o lumină interesantă asupra iniţiativei callatienilor în cazul care ne reţine atenţia [38]. Ambasadorii Paros-ului — sîntem lăsaţi să aflăm — fuseseră însărcinaţi să ceară lui Apollon să le spună cărui zeu sau cărei zeiţe s-ar cuveni să li se aducă jertfe pentru ca cetatea pharienilor să scape nevătămată: πρεσβεῦσαι εἰς Δελ[φοὺς· ἐρωτᾶν δὲ τὸν θε]ὸν τινί θεῶν ἢ θεαῖ θύων [ὁ Φαρίων δῆμος ἀβλα]βῆ τὴν πόλιν ἕξει;

[37] În această privinţă, fie-mi îngăduit să trimit la lucrările citate în *Studii de istorie a religiilor*, p. 86, n. 5.

[38] L. Robert, *Inscription hellénistique de Dalmatie*, BCH, LIX, 1935, p. 489 — 513 (=*Opera minora*, I, p. 302—326).

www.cimec.ro

Dacă presupunem că mandatul theorilor callatieni va fi fost redactat cam în aceiaşi termeni, ni-i uşor să înţelegem sensul răspunsului primit de la oracol, care făcea să depindă mîntuirea Callatidei de îndeplinirea cu stricteţe a unor rituri indicate limpede. Cît priveşte chestiunea de a şti împotriva cărei primejdii anume cetatea implora protecţia lui Apollon, şi aceasta se poate pricepe, dacă ne gîndim la epitetele şi la atributele divinităţilor ale căror nume ne-au fost păstrate de fragment. Despre Themis abia dacă mai trebuie repetat că veghea asupra activităţilor judecătoreşti, al căror sediu era în Agora [39]. La fel despre Hermes Agoraios şi, mai ales, despre Afrodite Agoraia, al cărei rol de protectoare a magistraţilor în exerciţiul funcţiunilor lor a fost relevat nu o dată [40]. În cel de-al doilea grup de divinităţi — Atena, Zeus, Poseidon — chiar dacă diferite, epitetele ce li se acordă proclamă calitatea lor de paznice ale cetăţii şi nădejdea că nu vor rămîne surde la ruga credincioşilor.

Aşa stînd lucrurile, mi se pare limpede că primejdia prin care abia trecuse Callatis era în legătură cu viaţa politică — poate cu stabilitatea instituţiilor ei tradiţionale — şi putem chiar găsi o confirmare a acestei presupuneri în singurul cuvînt păstrat din rîndul 7 al fragmentului : ἐπιβου-λ[εύοντων] („al uneltitorilor"), într-un context care nu poate privi decît o intrigă sau de-a dreptul o răzvrătire politică. Dacă această conjectură e corectă, cum nu şovăi s-o cred, am avea aci dovada indiscutabilă a faptului că într-un anume moment din sec. al II-lea (o datare mai precisă a inscripţiei nu mi se pare posibilă, cel puţin în stadiul prezent al cunoştinţelor) cetatea Callatis a fost teatrul unui complot (e înţelesul strict al verbului ἐπιβουλεύω, cum rezultă din numeroase texte literare şi epigrafice din epocile arhaică şi clasică [41] — a unui complot, deci, urmărind răsturnarea ordinii stabilite şi înlocuirea constituţiei în vigoare printr-o alta de tip contrar. Asemenea lovituri de forţă nu-s rare în viaţa cetăţilor greceşti din epoca elenistică, şi această împrejurare mă-ndeamnă să cred în temeinicia ipotezei pe care mă încumet s-o prezint.

În schimb, e mai greu să găsim un cît de slab ecou al evenimentului postulat într-un alt document local din aceeaşi vreme. Precizez, în această ordine de idei, că informaţiile despre viaţa internă a Callatidei în sec. al II-lea sînt extrem de rare, dacă se exceptă episodul obscur menţionat în decretul de cinstire al lui Stratonax fiul lui Lygdamis [42], un apolloniat trimis de cetatea lui în ajutorul callatienilor — cu multă probabilitate în fruntea unui corp expediţionar [43] — cu prilejul unui război despre care n-avem alte ştiri, dar care trebuie să fi prezentat pentru oraşul dobrogean o primejdie mare. Într-adevăr, pe lîngă intervenţia energică a sărbători-

---

[39] Roland Martin, *Recherches sur l'Agora grecque*, Paris, 1951, p. 156, 181.

[40] L. Robert, BCH, LII, 1928, p. 436—437 = *Opera minora*, I, p. 118—119; J. şi L. Robert, BE 1959, nr. 325, p. 81—82; BE 1962, nr. 264, p. 433—434; BE 1964, nr. 288, p. 67; Fr. Sokolowski, HThR, LVII, 1964, p. 1—8; Fr. Salviat şi Fr. Croissant, BCH, XC, 1966, p. 460—471.

[41] J. H. Oliver, *Demokratia, the Gods and the Free World*, p. 38 urm.

[42] C. Jireček, AEM, X, 1886, 197 (= SGDI, III 1, 3089 = E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien, 1906, 94); cf. L. Robert, Rev Philol., XXXIII, 1959, p. 186, n. 3.

[43] Oricît de mutilat, r. 12 al textului păstrează o aluzie limpede la unele operaţii militare în care Stratonax pare să fi fost amestecat. Pentru situaţii similare în cetăţile Pontului Sting, vezi *Contribuţii la istoria veche a României* [2], p. 222—241.

www.cimec.ro

tului în favoarea „drepturilor cetăţii aliate" (περὶ τῶν τῆς πόλιος δικαίων), documentul proclamă zelul dovedit de apolloniaţi în ajutorarea callatienilor (προ[θύ]μως ἀντιλαμβανόμενον τᾶς Καλλατιανῶν σωτηρίας) pînă ce situaţia acestora a devenit din nou bună.

Revenind la problema care ne reţine atenţia, trebuie să mărturisim deci că în starea prezentă a informaţiei nimic nu ne ajută să reconstituim episodul de război fratricid la care trimite inscripţia oraculară. Tot ce putem spune e că la originea turburărilor trebuie să fi stat un complot politic şi că, pînă la urmă, autorităţile par să fi izbutit să restabilească situaţia. Cu preţul căror sacrificii? Şi în ce condiţii? Fireşte, e cu neputinţă s-o ştim, măcar că faptul de a fi trimis o delegaţie la Delfi pentru a cere sfat Oracolului e un indiciu că alarma trebuie să fi fost serioasă.

Oricum ar sta lucrurile în această privinţă — şi în altele, a căror amintire s-a pierdut, dar a căror existenţă sîntem îndreptăţiţi s-o postulăm, dacă ne gîndim la crizele de tot soiul abătute asupra cetăţilor din Marea Neagră de-a lungul epocii elenistice [44]—, nu mi se pare absurd să presupun că, după ce a pus capăt turburărilor şi a restabilit întrucîtva situaţia anterioară ([ἀ]ποκα[τ]ασταθέντων . . . τῶν πραγμά [των ε]ἰς τὰν ἐξ ἀρχᾶς διάθεσιν, ca să mă exprim ca redactorul anonim al decretului în cinstea lui Stratonax), partidul învingător a găsit cu cale să exalte armonia cetăţenească, hotărînd să înalţe Concordiei un templu a cărui vedere era menită să recheme în mintea callatienilor suferinţele trecute şi binefacerile păcii regăsite.

Că, pînă la urmă, leacul se va fi dovedit folositor, avem dreptul să ne îndoim. Dar templul era făcut să dureze, înfruntînd primejdiile abătute asupra oraşului timp de un veac şi mai bine, pînă ce o ordine nouă avea să înceapă pentru el prin voia învingătorului de la Actium, a cărui domnie reprezintă pentru Dobrogea, ca pentru întregul Răsărit elenic, începutul unei ere de pace şi prosperitate.

---

[44] Cu privire la grelele încercări prin care trec cetăţile greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre în perioada elenistică, mă mulţumesc să trimit la cartea mea italiană *I Greci nel Basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana*, Milano, 1971, p. 97—150 şi 257—298.

www.cimec.ro